

DİL KÜLTÜR VE GELENEK

...Anlamlılık'ta Düşünsel İzlekler...

SALİH ÖZER

HECE YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ / 7

BİRİNCİ BÖLÜM: DİL

Dile İlişkin Bazı Mülahazalar / 17

Dilde Ad-Adlandırılan İlişkisi / 20

Dil-Gerçeklik İlişkisine Bakışlar / 21

ERKEN DÖNEMLERDE DİL ALGILARI / 29

a) Ad-Adlandırılan “Özdeşliği” ya da Duyusala Dayalı Dil Algısı / 29

Kudretli Kelimeler / 29

Özdeşlik’e İlişkin Değerlendirme ve Eleştiriler / 39

Erken Dönem “Düşünüş”üne İlişkin Yaklaşımlar / 42

b. Dil ile Eşya Arasında Derin İlişki / 55

1. Dilin Mahiyeti ve Dilde Gerçeklik / 59

Dilde Kesinlik ya da Dilin Kesin Olmayışı / 65

2. Dinsel İfadelerin Mahiyeti / 68

Dilde Hakikat-Mecaz / 68

3. İsim Müsemma (Ad adlandırılan) İlişkisi / 87

c. Duyusala Dayalı Dil Algısından (Şiirselden) Zihinselliğe/Zihin Merkezliliğe Doğru

Salınım / 97

Kelimede Kudret Kaybının Başlaması / 97

d. Duyusala Dayalı Dil Algısından (Şiirselden) Zihinselliğe/Zihin Merkezliliğe Doğru

Salınımın (olumlu, olumsuz) Sonuçlarına İlişkin Değerlendirmeler / 110

GELENEKSEL DİL ALGISINDAN MODERN ALGIYA GEÇİŞ / 117

Johann Gottfried Herder / 119

Wilhelm von Humboldt / 121

DİLİN GELİŞİMİ YA DA DİLDE EVRELER/DÜZLEMLER YAKLAŞIMI / 125

PERFORMATİF DİLE GİDEN ÇİZGİNİN BAŞLANGICI / 128

a. Vico’da Dil ve Gelişimi / 131

b. Northrop Frye / 140

c. Michel Foucault / 146

Epistemeler / 146

DİL-KÜLTÜR İLİŞKİSİNE DAİR / 161

İKİNCİ BÖLÜM: KÜLTÜR

KÜLTÜR / 173

Kavramın Oluşumu Üzerine Bazı Mülahazalar / 173

Değişik Tanımlamalar ve Serüvenleri / 178

KÜLTÜR İLE İNSAN / 185

KÜLTÜREL TEMAS-DEĞİŞİM / 191

KÜLTÜR-DİN İLİŞKİSİ ÜZERİNE BAZI DEĞİNİLER / 200

İSLAM GELENEĞİNDE DİN-KÜLTÜR İLİŞKİSİNE GENEL BİR BAKIŞ / 216

GELENEKTEKİ İFADELER VE ARAP DİLİ İLİŞKİSİ / 245

İslam Öncesi ile İslam Dönemi Dil İlişkileri / 246

Dildeki Kavramlarda Anlamsal Süreklilik ya da Değişiklik / 246

GELENEKTEKİ DİNSEL İFADELER VE ANLAMLILIK / 252

Din Algısında Değişimler / 252

Dil Algısında Değişimlerin İzleri / 259

Dil Algılarının Bir İzleği Olarak Şiir ve Edebi Eleştiri / 259

Eski Şiir, İslam Öncesi Arapların Düşünüşü ve Buna Bağlı Dil Algısı İpuçları / 262

Kültürün Değişmesiyle Kavramsal Yapı ve Algıda Değişim: Yeni Şiir ve Eleştiri / 273

ANLAMLILIK KONUSU... / 279

SONUÇ YERİNE / 307

-EK- / 311

Eski Arapça, Klasik Arapça ve Sonrasındaki Arap Dili Üzerine Bazı Mülahazalar / 311

BİBLİYOGRAFYA / 349

DİZİN / 362

GİRİŞ

Genel olarak söz ve ifadeler, belirli bir dil ve kültür dünyası ile ilişki çerçevesinde tezahür ettikleri için, bu iki parametre aslında söz konusu ifadelerin anlamlılıkları noktasında da önemlidir. Günümüzde hem genel olarak dildeki eski/geçmiş ifadelerin anlamlılığında hem de özellikle dinsel ifadelerin anlamlılığında bir kaybın hissedildiği söylenebilir. Bu yüzden dinsel ifadelerde anlamlılığın yitirilmesi olmasa da anlamlılık kaybının muhtemel nedenleri bu kitapta dil (felsefesi) ve kültür (bilimleri) çerçevesinde kuramsal olarak irdelenmeye çalışılmıştır. Zira kanaatimizce dinsel ifadelerde anlamlılık, sadece bu ifadelerin kendisiyle alakalı içe dönük bir şey olmayıp daha ziyade ifadelerin içinde işlediği kavram stoğu ve bununla etkileşim içindeki bir dil-gerçeklik algısı, ayrıca bu ifadelerin içinde anlam kazandığı kültürel ilişkiler ağı ile ilgili dışsal bir konudur.

Bu şekilde biz bu kitapta ifadelerin anlamlılığı bağlamında, öncelikle bir kavram stoğu olarak dili ve dil ile ilgili bahisleri ve sonrasında da kültürü ve ilgili bahisleri kuramsal bir çerçevede ve bu anlamlılık zemininde ortaya koymaya çalıştık. Sonrasında ise bu yaklaşımların, gelenekteki bazı dinsel ifadelerin (teolojik olanlar) “anlamlılık”larına yönelik muhtemel imalarına da değinmeye çalıştık. Fakat belirtilmelidir ki yine de gelenekteki temel dinsel ifadelerin tamamen bu çerçevelerle sınırlı oldukları da söylenemez.

Kitabın özellikle dil bölümünün akışı ve bölümler konusunda bazı hususların evvel emirde altı çizilmesi gerekmektedir. Öncelikle dil bölümünde, dile ilişkin genel mülahazalardan sonra ele aldığımız ve konunun temel nirengi noktasını teşkil eden dil-gerçeklik ilişkisi, özellikle başta ele alınmaya çalışılmıştır; zira bu husus dinsel ifadelere inananlarca yüklenen “anlamlılık izlekleri”nin takibi noktasında önemli bir göstergedir. Bu konu kelimeye yüklenen-atfedilen anlam-

lılık ve sonuç olarak da onda ortaya çıkan güç ve kudret ile ilişkilidir. Bu yüzden de kitabın genel akışı, kelimedede kudretten kelimedede kudret kaybına doğru bir çizgide konumlandırılmıştır.

Bu noktada belirtilmelidir ki Batı düşünce geleneğinde Aydınlanma ile birlikte birtakım değişim ve dönüşümler gerçekleşirken görececilik'in de baskın bir eğilim olarak öne çıktığı söylenebilir. Bu yüzden Vico (1668-1744) başta olmak üzere Herder (1744-1803), Humboldt (1767-1835), Nietzsche (1844-1900), Cassirer (1874-1945), Heidegger (1889-1976), Gadamer (1900-2002), Edward Sapir (1884-1939), Benjamin Lee Whorf (1897-1941) gibi birçok filozof ve dil felsefecisi aslında kendi düşünsel izlekleri çerçevesinde görececidirler ve doğal olarak her türlü dinsel ifade konusunda da bu şekilde düşünmektedirler. Bu bakımdan kitapta özellikle tek tanrılı dinlerden İslam'ın dinsel ifadeleri noktasında Batı'nın bu baskın düşünsel eğilim ve yapısı dikkate alınmıştır. Nitekim kitapta kendilerinden alıntı yapılırken, bu bilginlerin düşünsel bütünsellikleri dikkate alınmış; alıntılar, daha çok kitabın amacı doğrultusundaki işlevsel tespitleri çerçevesinde ve ihtiyatla kullanılmıştır. Bu şekilde mesela dil bölümünde dilin erken dönem serencamı kadim uygarlıklar çerçevesinde ele alınırken özellikle Vico'nun çizdiği genel çerçeveden *-detaylarında ve sonuçlarında kendisiyle hemfikir olmadan-* istifade edilmiştir. Bu çizgide öncelikle erken dönemlerde dil algısı, dönemin düşünsel eğilimlerine (tamamen rasyonel olduğu yaklaşımından tamamen mitik ve pre-lojik olduğu kabulüne ve bu ikisi arasında daha ortayolcu yaklaşımlara kadar) ilişkin yoğun tartışmalarla birlikte ele alınmış olup burada dil-eşya bağlamında baskın çıkan "özdeşlik" algısının altı çizilmiştir. Sonra bu algı, önde gelen filozof, sosyolog ve antropologlar üzerinden değerlendirilmiştir.

Erken dönemlere ilişkin bu irdeleme, erken dönemlerde baskın dil algısının, dil-eşya özdeşliği kabulünün sonucu büyük oranda duyusal ve somutsal olduğuna ve bu minvalde de dinsel ifadelerin daha çok mitik bir zeminde algılandığına dikkati çekmek içindir; zira bu şekilde oluşturulan duyusal dinsel kavram stoğu ortak bir

vokabüleri ya da arketip olarak aslında formel olarak tek tanrılı dinler tarafından da kullanılmıştır; fakat bu dinlerden örneğin İslam'a mensupların en azından büyük çoğunluğu, bu dinsel ifadeleri kaynağındaki gibi mitik olarak değil, kendi anlam bütünlükleri içinde daha farklı bir zeminde algılamış gözükmektedirler.

Öte yandan bu bölüm, erken döneme ilişkin yukarıda zikredilen mitik, rasyonel ve rasyonel-mitik şeklindeki temel yaklaşım biçimlerinin, sonraki dinsel geleneklerde de gelenek sahiplerince hem erken dönemlerine hem de kendi geleneklerinin dinsel ifadelerine ilişkin yaklaşımlarında da takip edilmiş bir izlek görünümünde olması dolayısıyla da manidardır: Örneğin hem tarihte hem de günümüzde Müslümanların kimisi İslam dinsel ifadeleri için büyük oranda akli derken kimisi onları büyük oranda imani bir temelde anlamaya çalışmış ve çalışmaktadır, kimileri de bu ikisi arasında bir denge var olduğu ve gözetildiği algısına sahip gözükmektedir.

Daha sonra ise dildeki diğer bir dil-gerçeklik algısı ve düzlemi olarak daha çok İslam dinsel ifadeleri için geçerli olduğunu düşündüğümüz dil-eşya arasında özdeşlik değil de derin ilişkiler kabulü ele alınmaya çalışılmıştır. Yalnız belirtmelidir ki buradaki başlık, İslam dinsel ifadelerine ilişkin bizim kabulümüzü ifade etmekte olup konu daha ayrıntılı biçimde ilerideki "Anlamlılık" bölümünde irdelenmiştir. Derin İlişkiler bölümünde ise esas olarak ele alınan, Müslümanların dinsel ifadelerle ilişkin algılarıdır. Aşağıda da belirttiğimiz gibi bu algılar çeşitli nedenlerle farklılık göstermiştir. Bu bölümde, Müslümanların tarihte kabaca üçe ayırabileceğimiz düşünsel izlekleri -gelenekçi (Ehl-i hadis, Hanbelîler, Zâhirîler gibi), akılcı (Mutezile) ve "orta yolcu" (Ehli Sünnet) olarak nitelendirilebilecek eğilimlere ele alınmıştır. Gelenekçi izleğin kabulleri, bu akımın önde gelen figürlerinin görüşlerinden hareketle kısmen de olsa ayrıntılı biçimde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece diğer eğilimlerdeki Müslümanların algı ve düşünsel yönelimlerinde ortaya çıkan farklılıkların belirginleşmesi amaçlanmıştır. Buradaki temel hedef, Müslümanların tarih boyunca dinsel ifadelerle ilişkin geliştirdikleri -daha duyu-

saldan nazari'ye uzanan- farklı algı biçimlerinin oluşumunda, içinde bulundukları sosyo-kültürel koşulların etkisini vurgulamaktır. Bu minvalde günümüze kadar ulaşan İslam kültür ve geleneğinin, süreç içinde Müslümanlarca üretilen bir yapı olduğu söylenebilir. Bu arada aslında tarihteki gelenekçilerin dışındaki Müslümanların düşünsel izlekleri, dilde zihinselliğe doğru salınım (Antik Yunan ve Platon) sonrasında da ele alınabilirdi, zira özellikle Antik Yunan'da Platon (M.Ö. 424/423-348/347) -Aristoteles (M.Ö. 384-322) çizgisindeki felsefecilerde beliren bu durumun çevre kültürlerle etkimesinin de bu Müslümanlarda bu tarz bir algının oluşmasında etkisinin olduğu söylenebilir. Yine de Antik Yunan'ın Müslüman felsefecilere tesiri, Batı'ya tesiri gibi olmamıştır.

Bu bakımdan kitabımızı dilsel ifadelerde anlamlılık özelinde tarih içerisinde erken dönemde ortaya çıkan yaklaşım, izlek ve süreçleri ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştığımız kuramsal bir tür "taslak" olarak tasarladık. Kitabımızda bu süreç ve gelişmeler, indirgemeci ve ispatı zor birtakım iddialar öne çıkarılmadan, olayların nasıl geliştiği ve bundan çıkabilecek makul metodik sonuçları itibarıyla ele alınmıştır. Bu yüzden de metodumuz gereği bu izleklerden herhangi birini öne çıkarmaktan veya birini tamamen doğru, diğerlerini ise tamamen yanlış olarak değerlendirmekten kaçındık. Konuyu inancın ötesinde daha geniş bir çerçeve olan kültürel değişim ve de bu minvalde ortaya çıkan dil-gerçeklik algısı perspektifinde ele almayı daha uygun gördük. Zira dinsel ifadelere ilişkin algıların herhangi biri için hakikatin bizatihi kendisidir ya da tamamen yanlıştır kararı hem zor hem de oldukça risklidir, bu konularda nihai çözüm gibi gözükenlerin de sonuç olarak daha çok bir algı ve izlek oldukları söylenebilir. Bu bakımdan bize göre düşünsel izlekler, inançsal mutlak bir doğru ya da inançsal bir sapma değil yeni kültürel ortamlar ve etkileşimlerin de etkisiyle daha çok bu işin doğası gereği ortaya çıkan şeyler gibi gözükmektedir. Bu çerçevede örneğin gelenekçi kanadın, yaşanan fikri kargaşalardan kaçınma ve bir çözüm yolu olarak geçmişe ve ilk asrın algısına dönmeyi savunan ve bu şekilde teolojik dinsel bir ifade-

nin geçmiştekiyle aynı şekilde algılanması önerisi aslında gerçekleştirilmesi pek muhtemel gözükmemektedir. (Öte yandan İslam geleneğindeki önemli izleklerden sufi düşünsel izleğin sonuç itibarıyla ana akıma dahil olması (edilmesi) dolayısıyla ayrıyeten değinilmediği de belirtilmelidir.)

Kitapta tarihteki gelenekçi Müslümanların izleği, hem tam ters uçtaki Mutezile gibi akılcı izlekler hem de ana akım Müslümanların izleği ile karşılaştırma ve de sonuç olarak hem akılcı ucun hem de ana akım Müslümanlarının tercihlerinin de kaçınılmaz olarak bir algı olduğunu vurgulama bakımından detaylı olarak incelenmiştir; değilse İslam kültür ve uygarlığını üreten Müslümanlar geneli itibarıyla daha çok gelenekçi izlek dışındaki Müslümanlar olmuşlardır. Zira tarihteki gelenekçi Müslümanların dinsel ifade algıları, esneklikten uzak maksimum katılığa ve dolayısıyla şekilciliği besleyecek kuramsal bir altyapıya sahip olduğundan yeni şartlara uyum sağlama kapasitesi ve de sonuç olarak bir kültür ve uygarlık üretme kapasitesi oldukça düşük gözükmemektedir. Muhtemelen bunun da etkisiyle gelenekçi kanattan Ehli Hadis ve Zahiriler, değişken hayatla uyumlu ol(a)madıkları için ve benzeri sebeplerle sonuçta geneli itibarıyla silinip gitmişlerdir. Akılcı Mutezilenin silinip gitmesinin hikayesi ise biraz daha farklı gözükmemektedir.

Öte yandan İslam geleneğindeki teolojik dinsel ifadelerin “anlamlılığı”na ilişkin algılarla dolaylı olarak da olsa bağlantılı olabileceğini düşündüğümüz için Arap dilinin erken tarihsel gelişimi de kitap sonundaki ekte ele alınmaya çalışılmıştır; ayrıca kitap içinde düşünsel izlekler ele alınırken de bu husus, dil-gerçeklik bağlamında şiir üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır. Bu şekilde, ihtiyatla da olsa şu tespitte bulunulabilir: Tarihteki gelenekçi Müslümanların teolojik dinsel ifadelerle yaklaşımı, -doğru olduğu takdirde- erken dönem Arap diliyle paralellik içinde duyuşsal ağırlıklı görünmektedir. Buna karşılık özellikle akılcı Mutezile özelinde belirgin biçimde hissedilen eğilim, diğer bazı Müslüman gruplarda olduğu gibi, zihinsel ağırlıklı bir yaklaşımdır. Ayrıca gelenekçi Müslümanların dil-gerçeklik algıla-

rı erken dönem kadim uygarlıkların dil algılarına benzerken mesela Mutezile gibi bazı Müslümanların dil algısı ise Antik Yunan'daki güçsüzleşmiş dil algısını andırmaktadır.

Akabinde dildeki diğer bir dil-gerçeklik algısı ve düzlemi olarak kelimede ve dilde kudret kaybının başladığı Antik Yunan, özellikle bu noktada bir başlangıç noktası teşkil ettiği görülen Platon üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bölüm, çevre kültürleri ve de özellikle Abbasiler döneminde ağırlığı hissedilecek şekilde bazı Müslümanları etkilemiş olması bakımından Antik Yunan felsefe ve mantığının o dönem Müslümanların algılarındaki etkisi hususunda önem taşımaktadır. Dile yönelik bu algı değişikliğinin olumlu ve olumsuz değerlendirmeleri bu bölüm sonunda ele alınarak Platon'un Müslümanlara etkisi boyutuna da kısaca değinilmiştir. Antik Yunan'dan sonra Orta Çağ'da dil-gerçeklik algısı ise aslında hem yorumu itibarıyla geleneksel döneme dahil olması hem de modern döneme gelinceye kadar bu konuda -tümeller tartışması dışında- paradigmatik bir değişiklik ve farklılaşma olmaması dolayısıyla ele alınmamıştır.

Söz konusu geleneksel dil algısından sonra modern dönem dil algıları ele alınırken de bu dönüşümün Herder (1744-1803) ve Humboldt (1767-1835) gibi temel figürleri ana konumuz bağlamında irdelenmeye çalışılmış ve bu dönemde hem dile dönüşün hem de dilde görececiliğin başladığının altı çizilmeye çalışılmıştır.

Bu şekilde dildeki dönüşümleri belirginleştirmek amacıyla dilin gelişimi ve dilde evreler konusu da ele alınmıştır. Bu konu, özellikle kitaptaki ana odağımızla doğrudan bağlantılı olduğu ve anlamlılık noktasında bir taslak ya da şema çizdiği için kronolojik sekansa bakmadan modern dönem dil algıları bölümünden hemen sonra ve bu konuda referans olduklarını düşündüğümüz Giambattista Vico (1668-1744), Northrop Frye (1912-1991) ve Michel Foucault (1926-1984) üzerinden ele alınmıştır. Konunun temel figürü olan Vico'nun görüş ve yaklaşımları ele alınırken, Edward Said'in de belirttiği gibi bu çizginin yüz elli yıl sonra en belirgin şekilde ortaya çıktığı bir figür olması dolayısıyla kendisiyle benzerliklerin görülmesi

açısından Nietzsche'nin görüşleri Vico ile birlikte dipnotta zikredilmiştir. Bu bölümde Vico'nun analizlerinin detaylı ele alınmasının esas nedeni, hem dilsel ifadelerin genel olarak serencamına hem de bizim kitaptaki ana konumuz olan dinsel ifadelerden özellikle duyuşsal dinsel ifadelerin oluşumuna ilişkin bir izah çerçevesi sağlama potansiyeline sahip gözükmesidir. Ayrıca Frye da temelde ve ana hatlarıyla Vico'yu takip ettiğinden ve özellikle bu yaklaşımı Kitab-ı Mukaddes geleneği çerçevesinde dinsel ifadeler bağlamında önemli açıklamalar sunduğu için detaylı olarak ele alınmıştır. Foucault ise ilgili bölümde de belirtildiği üzere anlamlılık değişimlerinin dil düzleminde takibi açısından oldukça önemli olan epistemik değişimlere ilişkin bulgularını, -tarihsel bir zeminde ele almamakla birlikte- örneğin geleneksel dünya ile modern dünya arasındaki dilsel algı değişimlerini günümüze yansımalarıyla birlikte değerlendirdiğinden dolayı detaylı olarak ele alınmıştır.

Bu noktada belirtilmelidir ki kitap içerisinde zikredilen ve ele alınan düşünürler, filozoflar, dil felsefecileri, kültür kuramcıları ve felsefecileri ve diğer bilginler, daha çok, kitabın ana amacı (genel olarak dinsel ifadelerdeki anlamlılık konusu ve anlamlılık kaybının nedenleri) noktasında önemli ve işlevsel değerlendirmeleri olması ve bize bu noktada sağladıkları izah çerçeveleri bakımından önemli olmaları dolayısıyla seçilmiştir. Bununla bağlantılı olarak kitapta alıntılarının nispeten yoğunluğu da ana temayla ilgili teknik konuların yoğunluğundan dolayıdır, zira teknik konuların yoğunluğu, bu konuların uzmanı kişilerin görüşlerini zikretmeyi gerekli kılmıştır. Ayrıca alıntılanan görüşlere ilişkin kanaatimiz, zaruri olduğunda alıntı yerinde; değilse daha çok kişisel açıklamaların yapıldığı ifadelerimiz içerisinde ve onlara dercedilerek zikredilmiştir.

İkinci bölümde ise dilsel ve de dinsel ifadelerin anlamlılığı noktasında hayati önemi haiz olduğu görülen kültür, kültürel ortam ve kültürel temas konuları ve bu çerçevede din-kültür ilişkisi hem genel olarak hem de İslam geleneği özelinde irdelenmeye çalışılmıştır. Buradaki irdellemeler dinsel ifadelere ilişkin algıların oluşumu konu-

sunda, bu ifadelerin anlamlı olduğu ve içinde yeniden üretilebildikleri ilişkiler ağı ya da kültür çerçevesinde yapılmıştır.

Daha sonra İslam öncesi dönem ile İslam dönemi arasındaki dil ilişkileri, kavramsal yapılardaki oluşum ve değişimlerin takibi açısından ve bu konuda erken dönem Müslümanların ne düşündüklerini irdeleme bakımından ele alınmıştır. Sonuç olarak görüldüğü kadarıyla bu noktada kimi ilim adamları mutlak bir süreklilikten bahsederken kimileri de radikal bir kopuş olduğı şeklinde yorumlar yapmışlardır. Kimi alimler ise hem bir devamlılık hem de yeni mantalite çerçevesinde yeniden üretilen bir kavramsallaştırmayı savunur gözükmektedir.

İnceleme sonunda ise kitabın ana konusu olan “anlamlılık” hususu, kitap boyunca bu amaca matuf şekilde irdelenen dil ve kültür bahisleri ve bunlardaki önemli yöntemsel bulgu ve çıkarımlar da kullanılarak kendi kanatlerimizle birlikte ele alınmıştır.

Takdir edileceğı gibi tüm İslam kültür ve geleneğıyle ayrıca günümüz kültür ve uygarlığıyla da derinden ilişkili olan bu ağır konu, kesinkes ve nihai şekilde ele alınabilecek bir mevzu değildir. Yine de anlamlılık problematiğı kuramsal olarak ele alınırken makul olduğuna inandığımız birtakım sonuçlar çıkarıldığı gibi mütevazı birtakım önerilerde de bulunulmaya çalışılmıştır.

Burada bitirmeden kitapla ilgili önemli iki hususun da tekrar altını çizmek isteriz: Öncelikle kitapta tam olarak ifadeler ile anlam ilişkisi üzerinde durulmamıştır; daha çok *ifadeler ile “anlamlılık” ilişkisi üzerinde birtakım kuramsal irdelemeler yapılmaya çalışılmıştır*.

İkinci husus olarak da kitapta dinsel olanlar dahil dilsel ifadelerden bahsedilirken aslında bu ifadelerin kendisiyle birlikte daha çok (metinlere yansıdığı kadarıyla) bunları anlayanlar olarak *insanların alguları* üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu minvalde ifadelerin sabitliğine mukabil, tarihte ortaya çıkan değişik algılar ya da düşünsel izlekler bahis konusu olmuştur.

Salih ÖZER
Ankara 2025

DİL

Dile İlişkin Bazı Mülahazalar

Dile yönelik algılar, insanın dünyadaki düşünsel ve davranışsal serüvenini anlama bakımından önemli bir parametredir. Bu konuda kadim, yakın tarihli ve yeni birçok gelenekte benzer ya da farklı bir takım algı ve yaklaşımın olduğu görülmektedir.

Dil ya da daha doğrusu *dile* (dil ile eşya, gerçeklik ilişkisine) *ilişkin algılar* tarih içerisinde insanla birlikte adeta bir farklılaşma içinde gibidir¹: Bu bağlamda örneğin kadim kimi geleneklerde olduğu gibi dil ile varlığın zihnen birbirinden ayrılmadığı bir düzlemde, doğal olarak dilsel ifadeler de iki yapının bütünlüğü içerisinde görülecektir.² Öte yandan dili, eşyanın temsili, yansıtıcısı ve düşüncenin bir iletişim aracı olarak görmek şeklindeki klasik yaklaşım ile³, onu düşüncüyü şekillendiren esaslı bir yapı olarak görmek de⁴ birbirinden oldukça farklı uzantı ve yansımaları olan yaklaşımlardır. Son eğilim ve yaklaşım, zamanımızda özellikle Aydınlanma eleştirmenleri göreceler olan Vico ve Herder ve bu çizgideki Humboldt gibi (dil) felsefecilerle başlamış gözükmektedir. Bu yaklaşım ile dil, belirgin şekilde öne çıkmış ve insanın düşüncesi ve sosyokültürel hususlar üzerinde belirleyici (*performatif*) bir konuma gelmeye başlamıştır.

İnsan söz konusu olduğunda dili esaslı bir yapı olarak gören bu yaklaşım çizgisinde Nietzsche (1844-1900), kendisinden aktarılan bir fragmana göre, eğer dilin sınırları içinde düşünmek istemiyorsak,

¹ Bk. Urban, Wilbur Marshal, *Language and Reality*, s. 22 vd., s. 731; ayrıca bk. Wein, Hermann, *Tarih, İnsan ve Dil Felsefesi Üzerine Altı Konferans*, s. 43 vd.; krş. Roy Harris ve Tablot J. Taylor, *Dil Bilimi Düşününde Dönüm Noktaları-1*, s. 151 vd.;

² Bk. Cassirer, Ernst, *Sembolik Formlar Felsefesi 1-Dil*, s. 77-78

³ Bk. Aristo, *Yorum Üzerine*, s. 7: a6a 5; krş. Roy Harris ve Tablot J. Taylor, *Dil Bilimi Düşününde Dönüm Noktaları-1*, s. 20-31; ayrıca bk. Foucault, Michel, *Kelimeler ve Şeyler*, s. 380

⁴ Bu noktada Herder'in kritik pozisyonu için bk. Cassirer, Ernst, *The Problem of Knowledge: Philosophy, Science and History since Hegel*, s. 217 vd.; a.m., Kantian Elements in Humboldt's Philosophy, *The Warburg Years- Essays on Language, Art, Myth and Technology* içinde, s. 111-112

düşünmeyi de bırakmamızı önermektedir.⁵ Yani “dil”, düşünce için adeta dışına çıkılması zor bir “hapishane” gibidir.⁶

Bu şekilde dil ile insani-kültürel konular arasında da derin ilişkiler kurulmuştur; bu çizgide bir yaklaşıma sahip Wittgenstein (1889-1951) (ikinci dönem Wittgenstein), düşünsel konuların dille derin bağını vurgulayarak “felsefi sorunlar, (aslında) dil tatile çıktığında ortaya çıkar.” demiştir.⁷ Aynı şekilde dil bahisleri ile teoloji arasında da birtakım bağlar söz konusudur. Heidegger (1889-1976) bu bağlamda, dilin özüne yönelik sorunun, aslında teolojik bir soru olduğunu söyler.⁸ Keza kendisinden sonra Herder’i etkileyen Alman filozof ve dilci Hamann (1730-1788), metafizikten bahsederken, bizlerin bu konudaki fikirlerimizin ve felsefemizin çoğunun aslında akıldan (reason) çok, “dil ile ilgili” olduğunu ileri sürmektedir.⁹

Dil konusundaki bu değerlendirmelere ilaveten dil ile dinsel gelenekler arasında da birtakım ilişkiler kurulmuştur: Bu noktada Fransız dilbilimci George Dumezil (1898-1986), aynı dil birliğine ait toplumların, inançsal yapılarında da ciddi ortaklıklara sahip olduğunu dahi ileri sürmüştür. George Dumezil, bu noktayı Hint-Avrupa dil dünyasına ait toplumlarda, “üç işlev teorisi”nden hareketle somut örneklerle temellendirmeye çalışmaktadır.¹⁰

⁵ Nietzsche’s *Last Twenty Two Notebooks: Complete*, s. 26

⁶ Edebiyat kuramcısı Fredric Jameson’un meşhur kitabına (*Dil Hapishanesi*) başlık olarak seçtiği bu kavramın çıkarsandığı söz, Türkçe çeviride geçmemekte olup İngilizce versiyonunda kapağın hemen arkasındaki sayfada Nietzsche’den alıntılanmaktadır, *The Prison-House of Language*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1972. Bu kavramın ortaya çıkışı için Guy Deutscher şunu söylemektedir: ‘Nietzsche’nin söylemediği sözlerin en meşhuru şudur: “Dil hapishanesinde düşünmeyi reddediyorsak, düşünmeyi bırakmamız gerekir.” Aslında tam olarak söylediği şeydu: “Dilsel kısıtlar altında düşünmek istemiyorsak, düşünmeyi bırakmamız gerekir” (*Wir hören auf zu denken, wenn wir es nicht in dem sprachlichen Zwange thun wollen*). İngilizceye yapılan yanlış çeviri bir slogana dönüştü’, bk. Deutscher, Guy, *Dilin Aynasından*, s. 150

⁷ Wittgenstein, Ludwig, *Felsefi Soruşturmalar*, s. 39, no: 38

⁸ Heidegger, Martin, Herder’in ‘Dilin Kökeni Hakkında’ İncelemesi Üzerine Dersler, *Kutadgu Bilig*, Heidegger özel sayısı, Haziran 2016, sayı: 30 içinde, s. 74

⁹ Bk. Isaiah, Berlin, *Three Critics of the Enlightenment*, s. 356

¹⁰ Bk. Dumezil, George, *Mit ve Destan-I*, s. 36 vd., s. 631. Bu görüşe ilişkin bir değerlendirme için bk. Eliade, Mircea, *Arayış-Tarih ve Dinde Anlam*, s. 52-55

Dil ile dinsel gelenekler (ve onları temsilen dinsel ifadeler) arasındaki ilişki önemli bir konudur; nitekim bu geleneklerin kutsal kitapları, ifade edildikleri diller ile derin bir ilişkiye sahiptir.¹¹ Fakat daha önce belirtildiği gibi bu ifadelerin tamamen dilden ibaret olduğu da söylenemez¹²; bu yüzden dil bahislerinin, o geleneklerden mesela İslam dinsel ifadelerinin anlamlılığının yegâne ölçütü olduğu söylenemez.

Bu açıdan burada temel bir farkın da altını çizmek gerekir: İhtiyatla da olsa ifade edilmesi gerekir ki, kadim gelenek(ler)de geneli itibariyle daha çok Tanrı-eşya ve onun parçası olan insan tasavvurunun uzantısı bir dil anlayışı hâkim gözükmektedir, zamanımızda Aydınlanma-modernlikle başlayan süreçte “dilın keşfi/dile dönüş”¹³ denilen tümüyle farklı ve yeni bir algı başlamıştır. Buradaki süreçte dil iyice merkezileşerek, artık her şeyin açıklamasını içeren bir muhtevaya bürünmüş gözükmemektedir. Dil, modernizmle birlikte süreç içinde özerkleşmiştir adeta.¹⁴ Çoğu kadim geleneğin anlayışı ve kabulünde, varlığın ve eşyanın yaratılmasının peşinden gelen dil, buradaki yeni anlayışta artık varlığın ve her şeyin temel izah çerçevesi haline gelmiştir. Bu şekilde bir mantalitenin doğal sonucu olarak, ortaya çıkan “insani ve sosyokültürel her şeyin dilde kurulduğu” yaklaşımı, tabiatıyla farklı farklı olan toplulukların farklı olacak dilsellikleri kabulüyle birlikte göreceliliği de besleyecek mahiyettedir. Oysa bu durum ilerideki incelemelerde de görüleceği üzere dilde “kudretli kelimeler”in olduğu ya da dil ile eşya arasında “derin ilişkiler” kabulü üzerine kurulu olan geleneksel dinsel ifadelerin anlamlılıklarıyla oldukça farklı bir cephede durmaktadır.

¹¹ Bu konuda İslam geleneği için bk. Ebu Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, s. 8; krş. Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 136-137; Kitab-ı Mukaddes geleneği için bk. Frye, Northrop, *Büyük Şifre-Kitab-ı Mukaddes ve Batı Edebiyatı*, s. 31

¹² Tinsel bir içeriğin tamamen dilden ibaret olamayacağına ilişkin bir değerlendirme için bk. Benjamin, Walter, *Kendi Başına Dil ve İnsan Dili Üzerine*, Benjamin, Walter, *Son Bakışta Aşk* içinde, s. 169-170

¹³ Bk. Losonsky, Michael, *Locke'dan Derrida'ya Dil Felsefesi*, s. 19; krş. Said, Edward, *Kış Ruhu*, s. 125; Said, Edward, *Filolojiye Dönüş, Hümanizm ve Demokratik Eleştiri* içinde, s. 93 vd.

¹⁴ Bk. Jameson, Fredric, *Biricik Modernite*, s. 143 vd.